

ELS «HISPANI» DE QURTUBA A MEITAT DEL SEGLE III*

Miquel Barceló

Entre les notícies referents a al-Andalus, compilades per al-Khurdādhbeh¹ a la seva enciclopèdia de cancelleria², figura la següent:

wa kāna malik al-Andalus hīna furiḥat yuqālu la-hu Ludhriq min ahl
Iṣbahān wa bi-Iṣbahān summiya ahl Qurtuba al-Iṣbān³.

El text pot ser traduït així:

El sobirà d'al-Andalus en el moment de la conquesta es deia Ludhriq; provenia de la gent d'Iṣbahān i d'Iṣbahān pren el nom la gent de Qurtuba: al-Iṣbān.

* S'utilitza preferentment el còmput per la *hijra*. El còmput cristià s'indica per D.C.

¹ Sobre Abū al-Qāsim 'Ubayd Allāh b. 'Abd Allāh Ibn Khurdādhbeh, veure A. M. QUEL, *La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle* I Mouton-Paris-La Haye, 1973², pp. 87-92; i també R. PARET, «Contribution à l'étude des milieux culturels dans le Proche-Orient médiéval: «l'encyclopédisme» arabo-musulman de 850 à 950 de l'ère chrétienne», a *Revue Historique* CCXXXV (1966) pp. 47-100.

² La fórmula està inspirada per R. PARET, «compilations de chancellerie» (*op. cit.* p. 50).

³ *Kitab al-masālik wa al-mamālik* ed. M. J. de Goeje BGA VI, Leyde 1889, p. 90 (text) i p. 65 (trad.) i també M. Hadj-Sadok *Description du Maghreb et de l'Europe au IIIe = IXe Siècle (extraits)*, eds. Carbonell, Alguer, 1949, p. 10.

És la variant àrab més antiga a la mítica etimologia d'un Hispanus, descendent de Tubal, que donaria nom a Hispania⁴. La variant consisteix a indentificar la procedència mítica de la dinastia de Roderic amb Işbahân (Pèrsia). Ibn al-Faqih, iranià, l'accepta⁵; i es converteix en una tradició quelcom marginal a la codificada per Aḥmad al-Rāzī (primera meitat del segle IV), però prou coneguda per a ser recollida, entre altres, per al-Mas'ūdī (mort entorn de 355-356), Ibn al-Shabbāt (618-681) i finalment per al-Maqqarī (mort el 1011)⁶.

La variant Işbahân respecte al tradicional Işbān, una *šād* en lloc d'una *shin*, prové d'un col·lectiu al-Işbān que tradueix perfectament el plural *hispani*. És precisament la *shin* la que permet a alguns autors⁷ fer d'Işbān el fundador de Işhbiliyya (Sevilla)⁸.

Tanmateix, però, el text d'Ibn Khurdādhbeh, tan atent a inventariar els agrupaments tribals berebers o a indicar les distàncies entre les ciutats andalusines, fa referència a un denominador ètnic, al-Işbān, tan coetani com qualsevol tribu bereber o les llengües parlades pels mercaders *radhaniyya*⁹ i no a un remotíssim ancestre pre-islàmic. En tot cas l'ele-

⁴ Per tot això, veure D. CATALÁN, y M.ª SOLEDAD DE ANDRÉS, *Crónica del Moro Rasis, versión del ajbār mulūk al-andalus de aḥmad ibn muḥammad ibn mūsā al-rāzī 888-955*, Madrid, 1975, pp. LXXVI - LXXX.

⁵ *Kitāb al-buldān* a M. Hadj-Sadok *Description du Maghreb...* p. 38. Ibn al-Faqih composità la seva enciclopedia entorn el 290.

⁶ Per la codificació d'al-Rāzī, veure D. CATALÁN, y M.ª SOLEDAD DE ANDRÉS, *Crónica del Moro Rasis...* pp. LXXVI - LXXX i M. SÁNCHEZ MARTÍNEZ, «Rāzī, fuente de al-'Udrī para la España preislámica» a *Cuadernos de Historia del Islam* 3 (1971), pp. 7-48. El comentari d'al-Ma'sūdī es troben a *Muruj al-dhahab wa-ma'dīn al-jawhār* ed. i trad. francesa de B. de Meinard i Pavet de Courteille, París 1861-1867, vol. I pp. 350 i 370, i vol. II p. 326. Els textos d'Ibn al-Shabbāt referents a al-Andalus han estat traduïts per E. de Santiago Simón amb el títol de «Un fragmento de la obra de Ibn al-Shabbāt (s. XIII) sobre al-Andalus» a *Cuadernos de Historia del Islam* 5 (1973), pp. 7-91, text sobre la mítica tribu dels Işbahāniyyūn o Işhbāniyyūn, a pp. 25-26. El text d'al-Maqqarī, malauradament retallat pels editors, es pot veure a D., CATALÁN i M. SOLEDAD DE ANDRÉS, *Crónica del Moro Rasis...* p. LXXXIV.

⁷ En general, a tots els qui adopten el text d'al-Rāzī, a la vegada basat en un text d'Isidor —«postea ab Ispalo Spania est cognominata»— que induïa a ambigüitats. Veure el text d'al-Bakrī (mort a finals del s. v) assenyalat per J. VALLVÉ, («Fuentes Latinas de los geógrafos árabes» a *al-Andalus* XXXII, 1967, pp. 252-253) i publicat per E. Lévi Provençal a l'apèndix del *Kitāb al-raud' al-mi'tar* d'al-Ḥimyarī Leiden, 1938 p. 245. També al-'Udhri, naturalment, com ho comenta M. Sánchez a «Rāzī, fuente de al-'Udrī...» pp. 15-20.

⁸ La variant d'Ibn Khurdādhbeh no permet de fer-ho. Ibn al-Shabbāt sembla, però, conèixer-la i dona dos noms de la mítica tribu de la qual sortiren els sobirans hispànics pre-musulmans: Işbahāniyyūn i Işhbāniyyūn (veure n. 6).

⁹ Cal advertir que les informacions d'Ibn Khurdādhbeh procedien de funcionaris del ser-

ment ancestral mític explica l'origen dinàstic de Ludhriq, però no el nom de la gent de Qurṭuba o, en rigor, de certa gent de Qurṭuba.

Qui eren, doncs, aquests al-Isbān o *hispani* de Qurṭuba?

La redacció del *Kitāb* en dues tongades, entre el 230 i el 234, amb addicions del 270¹⁰, sostreu el text d'Ibn Khurdādhbeh de qualsevol intent d'identificar els *hispani* estrictament amb els *dhimmī*(s)¹¹ de Qurṭuba i, més específicament, amb els grups socials que protagonitzaren l'episodi que la truculenta literatura d'Eulogi i d'Albar intenta presentar com a moviment dotat de congruència i d'un grau indeterminat de coordinació¹².

Per altra banda, l'expressió «... i d'Iṣbahān pren el nom la gent de Qurṭuba: al-Isbān» només es pot entendre correctament si es limita el seu abast significatiu a la població d'origen indígena, atès que, a Qurṭuba, la població hegemònica era l'àrab. Altrament, l'apel·latiu *hispani* hauria de designar un grup social que s'atorgués a si mateix el nom o, senzillament, que propiciés el seu ús, especialment dins una societat organitzada socialment entorn de grups tribals i ètnics¹³. És a dir, que caldria veure en els *hispani* una denominació d'origen del grup més integrat funcionalment dins la societat andalusina nova, efervescent i àdhuc gràvida de conflictes, però no més que totes les altres formacions socials

vei de correus (*diwān al-barīd*) l'objectiu principal del qual era, en paraules de R. Paret, «de recueillir, de rassembler et de vérifier pour en faire rapport au Khalife, les informations concernant la situation économique des territoires sous autorité abbāside, l'état des pays voisins et hostiles, le comportement des populations, l'activité des «opposants» politico-religieux, le loyalisme des gouverneurs, surtout dans les zones périphériques: les directeurs de la poste étaient en fait les chefs de la police d'Etat». («Contribution à l'étude des milieux culturels dans le Proche-Orient médiéval...» p. 50-51). Ibn Khurdādhbeh era el cap del *diwān al-barīd* que, en realitat, feia les funcions de servei d'intel·ligència i informació.

¹⁰ A. MIQUEL, *La géographie humaine du monde musulman...* p. XXI; R. Paret «Contribution à l'étude des milieux culturels dans le Proche-Orient médiéval...» p. 57.

¹¹ Un rebuig crític i estricte del terme mossàrab <must'ariba com a denominador col·lectiu d'una comunitat cristiana dins al-Andalus ha estat proposat per R. HITCHOCK, a «El supuesto mozarabismo andaluz», a *Actas I Congreso Historia de Andalucía*, Diciembre 1976. *Andalucía Medieval*, I, 1978, pp. 149-150. Cal, doncs, utilitzar *ahl al-dhimma* i els seus derivats.

¹² Aquesta qüestió lleugerament suggerida per J. WALTZ, («The significance of the Voluntary Martyrs of Córdoba», a *The Muslim World* LX, 2 i 3, 1970, pp. 143-159 i 226-236) mereix ser estudiada més profundament.

¹³ Després del treball de P. GUICHARD, (*Al-Andalus. Estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente*, Barcelona 1976; i la versió abreujada però en qualche lloc ampliada, *Structures sociales «orientales» et «occidentales» dans l'Espagne musulmane*, Paris-La Haye, 1977) poc pot dubtar-se'n.

musulmanes en aquesta època¹⁴. Es tractaria, doncs, dels grups de funcionaris de l'administració, islamitzats o no, però evidentment arabitzats, com els *qūmis*(os) o *qādī*(s) a nivell superior¹⁵; i d'altres a nivells menys rellevants que, per això mateix, resulten textualment invisibles. En suma, l'ampli sector que, a poc a poc, s'anava integrant i col·laborant, successor en aquest sentit de Tudmir d'Oriola i dels fills de Wititza: el sector precisament contra el qual els «màrtirs voluntaris» provarien, debades, d'aixecar una consciència cristiana més militant per tal d'aturar el procés de degradació de les comunitats cristianes, descrit cridanerament però amb prou exactitud, sembla, per Eulogi, Albar i Samsó¹⁶.

Aquest sector, tanmateix, transcendia de molt el funcionariat estricte, que tenia gran relleu a les compilacions de *khabar*, i abastava també importants grups de professionals. Els dels metges, per exemple, que és prou conegut gràcies a l'obra de Sulaymān b. Hassān b. Juljul

¹⁴ Cal remarcar el que és obvi, arès que la historiografia espanyola pretén de veure en les revoltes i avalots de la segona meitat del s. III un senyal de la impossibilitat de conformació d'una societat musulmana i d'un estat andalusí. Per les revoltes entre el 65-86 a Orient s'ha de veure 'Abd al-Ameer 'Abd Dixon *The Umayyad Caliphate 65-86/684-705 A Political Study* London 1971; per la victòria abbasida, M. A. SHABAN, *The 'Abbāsid Revolution*, Cambridge University Press, 1970; i del mateix autor, *Islamic History. A New Interpretation II. A.D. 750-1055 (A.H. 132-448)*, Cambridge University Press, 1976.

¹⁵ Els seus noms figuren a totes les històries de «mossàrabs»: *qūmis* Ibn Anṭunīān, *qūmis* Rabī', *qūmis* Serbandus, *qādī* Hafs b. Albar, *qādī* Abū Sa'īd... etc. Les fonts principals són sempre els tractats d'Eulogi, Albar i Samsó i els textos d'Ibn al-Qūṭayba i al-Khushanī. Tanmateix, però, queda per fer un inventari complet de tots aquests personatges. Al Magrib berebers cristians figuraven també dins els quadres administratius de l'Estat aglabida i, segurament, de l'Estat fatimida (Ch. E. DUFOUR, «Le christianisme dans le pays de l'Occident musulman des alentours de l'an mil jusqu'aux temps almohades» a *Mélanges E. R. Labande. Etudes de Civilisation Médiévale, IX-XIIe siècles*, Poitiers, 1974, pp. 241-242).

¹⁶ Els textos són ben coneguts, especialment el d'Albar, sobre la creixent arabització cultural dels joves cristians (*Indiculus Luminosus* a *Corpus Muzarabicorum* I ed. I Gil, Madrid 1973, p. 314). També el de Samsó *De gradibus consanguinitatis tractatulus* (op. cit. II pp. 659-664) hauria de ser adduït com a prova d'aquesta degradació. Però cap descripció potser millor que la de la gemegant prosa de I. de las Cagigas: «Innecesario será decir que los primeros (los evolutivos) representaban la mayoría, la masa amorfa de la comunidad mozárabe... En el apologético de Samsón vemos hasta qué punto aquellos cristianos protegidos por la *dimma* imitaban la vida muelle, cómoda y licenciosa de los ismaelitas; sabemos de uno que tenía *harīm* para su recreo; de otro que se daba a vicios nefandos de proveniencia oriental (*sic*); los más se circuncidaban como los musulmanes y judíos; en las comidas abominaban del cerdo, como ellos, y lo consideraban animal inmundo; en sus vestidos, en sus casas copiaban los refinamientos orientales; olvidaban, a la par, su lengua y la lectura de los libros santos; se dedicaban al estudio concienzudo del árabe y tenían ricas bibliotecas de autores musulmanes». Per acabar dictaminant, solemne, que: «Existia, pues,

(332-384?), de Qurtuba, d'origen probablement indígena i company de Abū Bakr b. al-Qūṭīyya¹⁷. A l'època dels *amīr(s)* Muḥammad (238-273) i 'Abd Allāh (275-300), dels 6 merges que sobresortiren, 4 eren cristians¹⁸ i un era de molt probable origen indígena; almenys així sembla indicar-ho el nom del seu pare Ubba < Oppas¹⁹. Vivien esplèndidament, estaven arabitzats i eren només els més experts en la seva especialitat, practicada segurament per un nombre més gran d'indígenes.

Igualment podrien considerar-se part d'aquest sector *hispani* famílies de *mawālī* com la del filòleg i col·lector de *khābar* Abū Bakr Muḥammad Ibn al-Qūṭīyya al-Qurṭubī (mort el 367)^{19 bis} descendent de Sara filla d'Almund (mort entorn el 105), fill de Wititza (mort el 710 d.JC.); o de *dhimmi(s)* com Ḥafṣ b. Albar al-Qūṭī al-Qurṭubī (f. 276), tal vegada fill o nét d'Albar, que seria així descendent de Romul, fill de Wititza, segons Ibn al-Qūṭīyya²⁰. Potser també haurien de ser considerats *hispani* els descendents de Yulyān de Sabta, documentats per Ibn al-Farādī el 326, però que molt possiblement eren ciutadans de Qurtuba des de l'època de la conquesta. El descendent més antic biografiat per Ibn al-Farādī és Ayyūb b. Sulaymān b. Ḥakam b. 'Abd Allāh b. B(i)lkaysh b. Ilyān al-Qūṭī²¹, enterrat al cementeri de Quraysh²². És clar que el con-

una grave enfermedad moral y ética en la comunidad cristiana, que apuntaba, sobre todo, con un indicio muy significativo: gran parte, la mayoría de la comunidad mozárabe cordobesa —como la mayoría toledana, emeritense y de otras ciudades— «no se quejaba de su suerte». (*Los mozárabes* I, Madrid, 1947-; pp. 196-197).

17 J. VERNET «Los médicos andaluces en el "Libro de las generaciones de médicos" de Ibn Yūlyūl» a *Anuario de estudios medievales* 5, 1968, pp. 445-462.

18 J. VERNET, pp. 454-455.

19 Ḥamdīn b. 'Ubbā - «Tenía en Córdoba toda clase de bienes y propiedades. Sólo montaba en los caballos de sus cuadras, comía de sus cosechas, vestía del lino de sus fincas y se hacía servir por los hijos de sus esclavos, nacidos en su casa (*bi-tladihī*)». (J. VERNET, *op. cit.* p. 454). Era un descendent de la parentela wititza? El nom del pare i la descripció d'unes propietats que poden provenir d'un *fundus* semblen suggerir ho.

19 bis Sobre aquest personatge i la seva obra, veure P. CHALMETA, «Una historia discontinua e intemporal (*jabar*)» a *Hispania* 123 (1973) pp. 23-75; i sobre la seva genealogia M. BARCELÓ, «El rei Akhila i els fills de Wititza: encara una altra recerca» a *Miscellanea Barcinonensis* XLIX (1978) pp. 59-79, especialment pp. 72-74.

20 D.M. DUNLOP, «Ḥafṣ b. Albar-the last of the Goths?» a *Journal of the Royal Asiatic Society* (1954) pp. 137-151; la ressenya de E. GARCIA GÓMEZ a *al-Andalus* XIX (1954) pp. 481-482; i D.M. DUNLOP, «Sobre Ḥafṣ ibn Albar al-Qūṭī al-Qurṭubī», a *al-Andalus* XX (1955) pp. 210-213.

21 *Ta' rīkī 'ulama' al-Andalus* ed. d'El Caire, 1966; n.º 270, pp. 102-103.

22 Els seus dos descendents biografiats també per Ibn al-Farādī foren enterrats, en canvi, a la Maqbara Mawmāra.

vers a l'islam fou el nét de Yulyān, 'Abd Allah²³, i que Yulyān era got, o que els seus descendents adoptaren la *nisha* al-Qūṭī. En qualsevol cas el seu manteniment indicaria que l'ascendència goda a Qurṭuba era prou prestigiosa com per a conservar-la almenys entre el sector de col·laboradors i de *mawālī*. Ibn al-Faraḍī assenyala que l'origen d'Ayyūb era noble i que estava relacionat amb l'entrada de l'islam a al-Andalus amb l'ajut de Yulyān, el seu avantpassat. El lloc d'enterrament indica que era client omeia.

La majoria d'aquests personatges, naturalment, són prou coneguts i acostumen a pul·lular sense cap direcció ni sentit dins la viscositat conceptual de les històries de «mossàrabs», des de, per exemple, F. J. Simonet²⁴. El que aquí es suggereix és precisament que aquests *hispani* eren la punta visible del indígenes islamitzats, i arabitzats, a un lloc, Qurṭuba, on s'anava vertebrant, constituint i legitimitzant a través dels *fūqahā*²⁵, el nou estat omeia. Altrament, el context tribal àrabo-bereber estimulava el manteniment de denominacions d'origen «hispani» o got, als neo-musulmans i *dhimmī*(s) indígenes, especialment si podien exhibir un passat familiar o un present de col·laborador.

És, per altra banda, clar que el text d'Ibn Khurdādhbeh només es refereix a Qurṭuba, ciutat on aquest fenomen devia necessàriament ser més palès. Hi ha, però, un text de Beat i Eteri que permet pensar que a Tulayṭula una ascendència wititziana era desitjable, i això indica que només es valorava la branca oficial que pactà amb els àrabo-musulmans. Aquest és el text:

Ut puta, Vuitiza rex fuit: sed multi hodie ab ipso nomen sumunt Vuitizani, etiam pauperes ut per nomen agnoscat quod de stirpe regia est, qui et ipse rex potuerat esse, si nomen fecisset regem.²⁶

Precisament, el text té una major significació per quant el report sobre la gent que pren el nom de Wititza és introduït com a exemple immediatament reconeixible que el nom no fa la cosa:

²³ És el primer nom àrab i que normalment adopten els conversos.

²⁴ *Historia de los mozárabes de España deducida de los mejores y más auténticos testimonios de los escritores christianos y árabes*. 1903, (Amsterdam Oriental Press, 1967). Malauradament l'estrofalari llibre de Simonet segueix essent imprescindible com a diccionari de noms i esdeveniments.

²⁵ H. MONÉS, «Le rôle des hommes de religion dans l'histoire de l'Espagne musulmane jusqu'à la fin du Califat» a *Studia Islamica* XX (1964) pp. 47-88; i R. JORIS, «Reflexions sur le malkisme sous les Umayyades d'Espagne», a *Atti del Terzo Congresso dei Studi Arabi e Islamici*. 1961. Napoli, 1967, pp. 397-414.

²⁶ «Ad Elipandum Epistola», a *Patrologia Latina* 96, p. 930.

sic Christianus non est inde christus unde nomen sibi imponet Christianum. Quod si nomen Christianum fecisset christum, tam bonis Christiani quam etiam mali christi diceretur.²⁷

Beat i Eteri compongueren el seu tractat contra Elipand el 785 d.JC. i al·ludien a un fenomen ben viu llavors a Tula; un fenomen d'adhesió a un suposat ancestre prestigiós.

Altrament, l'existència de *hispani* com a denominació d'origen o procedència, a Qurtuba, afirma el sentit similar del nom *hispani* utilitzat a la documentació carolíngia, entorn del 781 d.JC. tot referint-se als grups socials immigrants a la Septimània²⁸.

Denominació d'origen també és el nom *hispani* utilitzat per Ermoldus Nigellus en el seu poema honorant Lluís el Piadós i acabat de compondre el 826 d.JC.:

Denique ad Hispanos convertens concitu arma, finibus a propriis expulit ipse procul.²⁹

²⁷ *Op. cit.* p. 930.

²⁸ A. BARBERO, «La integración social de los "hispani" del Pirineo oriental en el reino carolingio», a *Mélanges offerts a René Crozet* (1966) pp. 67-75. I també B. Sholod, *Charlemagne in Spain. The cultural legacy of Roncesvalles*, Genève, 1966, pp. 39-53. Però, naturalment, les fonts foren publicades primer i estudiades per R. d'ABADAL, a *Catalunya carolíngia* II i III, Barcelona, 1955 i *Els primers comtes catalans*, Barcelona, 1958.

²⁹ *Poème sur Louis le Pieux et épitres au roi Pepin*, París, ed. E. Faral, 1964, versos 94-95. L'autor distingeix nítidament entre *wasconi* i *hispani* (versos 92-95).